

FELSEFE DÜNYASI

2022/ YAZ/SUMMER Sayı/Issue: 75

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim
üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe
Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin
doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında
yayınlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's
Index ve TÜBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN tarafından
dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is
published biannually. It is indexed by Philosopher's
Index and TUBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Sebile Başok Diş (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Kenan Tekin (Yalova Üniversitesi)

Dr. Nazan Yeşilkaya (Şırnak Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri/Spelling and Language Editors

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)

Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi)

Fiyat/Price: 120,00 TL

Basım Tarihi : Temmuz 2022, 500 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 231 54 40

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Bizim Büro Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mahallesi Sanayi 1. Cd. &, Sedef

Sk. 6/1, 06070 İskitler-Altındağ / ANKARA

Tel: 0(312) 229 99 28

FELSEFE-DİN PROBLEMLERİNİN SEBEPLERİ ÜZERİNE FÂRÂBÎ'NİN MİLLE KAVRAMI AÇISINDAN DÜŞÜNMEK*

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 75, Yaz 2022, ss. 74-86.

Geliş Tarihi: 25.05.2022 | Kabul Tarihi: 17.06.2022

Necmi DERİN**

Giriş

Din ve dini konular, kadim insanlık tarihinin her döneminde olduğu gibi çağdaş dünyada da temel tartışma konularından biri olmayı sürdürmektedir. Bu tartışmalar, özellikle modern dünyanın sunmuş olduğu teknolojik imkanların etkisiyle hem bireysel düzeyde hem toplumsal düzeyde yaşamı doğrudan etkiler hale gelmiştir. Bu imkanlar arasında özellikle sosyal medya, gündelik hayatın akışını etkilediği gibi ilmî konuların tartışılma biçimi de etkilemektedir. Usûlü ve kavramları ile yapılması gereken bu tartışmalar, sanal ortamlarda ilmi çerçeveden kopuk duygusal saiklerle ve aidiyet insiyakıyla yapılabilmektedir.

Sanal ortamların sunduğu meramı ifade ortamlarındaki kısıtlı kapasite, tartışma konusunun vâzih olarak ele alınmasına engel olmakta dolayısıyla buradaki paylaşım ve tartışmalar, sözcük sayısı az, beyan gücü zayıf yüzeysel tartışmalara dönüşebilmektedir. Dahası sınırlı ifadelerden hareketle dışlayıcı yorum ve tartışmalar hızlı bir şekilde ağır ithamlara konu olabilmekte, eleştiri kültürü hızlı bir şekilde linç kültürüne dönebilmektedir. Dini gelenek içindeki meselelerden hareketle yapılan tartışmaların yanında modern düşüncenin etkisiyle sabit değerlere yönelik eleştiriler de günümüz insanının kafasını oldukça karıştırmaktadır. Dahası yaşanan bu sürecin insanların hayatının bütünlüğüne sirayet ederek karmaşaya yol açtığı da dile getirilmelidir.

* Bu çalışma 25-26 Mart 2022 tarihinde düzenlenen "Uluslararası Felsefe ve İslami İlimler Sempozyumu"nda sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-9932-3867, e-mail: necmiderin@gmail.com

Modern zamanlarda içine düşülen karmaşık ve bütünlükten yoksun yaşam biçiminin, toplumun düşünce dünyasının inşasında belirleyici olan felsefi-kültürel paradigmalardan bağımsız olmadığı hatta temelini teşkil ettiği rahatlıkla görülebilir. Bu anlam çoğulculuğunun sonuçları incelendiğinde gerek çağdaş düşünceden gerek düşünce tarihinden beslenerek alternatif birtakım teorilerin öne sürülmesinin gereği kendini hissettirmektedir. Konu din ve felsefe tartışması olduğunda klasik dönem İslam Meşşâîliğinin kurucu filozofu Fârâbî'nin konu hakkındaki görüşleri bizlere bugün için bile açılım getirebilecek güçtedir. Zira dinî ve felsefî geleneğin her ikisinin keşiştiği noktada ortaya çıkan bir düşünür olarak Fârâbî'nin İslam düşünce tarihinde felsefî düşünmenin etrafında dönüp dolaştığı problemlerin büyük ölçüde belirleyicisi konumunda olduğu¹ dikkate alındığında onun söyleyeceği şeylerin bu anlamda önem kazandığı açıkça görülebilmektedir. Gerçi onun tahlil ve çözümlerinin daha çok felsefî karakterli olduğu kanaati yaygın olsa da Müslüman bir filozof olarak onun problemlere getirdiği çözümlerin tıkanıklıkları aşmada yol gösterici olabileceği değerlendirilmelidir.

Fârâbî'nin Felsefe ve Hakikat Tasavvuru

Fârâbî, İslam dünyasında Meşşâî felsefenin kurucu filozofu olması ve bu yönüyle kendisinden sonraki İslam düşünce geleneğinin birçok açıdan gündemini belirlemiş olması itibarıyla çok mühim bir konumu temsil eder. Zira onun hem aklî ilimleri hem de dînî ilimleri tek bir hakikat çizgisi içerisinde sistemleştirmesi, yalnızca İslam dünyasındaki felsefe yazarlarının değil, aynı zamanda dînî ilimler sahasında fikir üreten Müslüman mütefekkirlerin hakikat anlayış ve yöntemlerinin yönünü belirlemiştir. Öyle ki Fârâbî'nin İslam dünyasına sunmuş olduğu bu hakikat tasavvuru, İbn Sînâ'nın şahsında zirveye ulaşmış ve İbn Sînâ sonrası felsefe, kelim ve tasavvuf geleneklerinin birçok açıdan hareket noktası olacak kadar gündem yaratmıştır. Yalnızca bu etki bile Fârâbî'nin hakikat anlayışını, bu hakikat anlayışı içerisinde felsefe ve dinin konumunu anlamayı önemli kılmaya yeter.

X. Yüzyıl Bağdat Meşşâî okulunda yetişmiş olması sebebiyle Fârâbî'nin hakikat paradigmasının merkezinde Aristotelesçi geleneğe bağlı hikmet anlayışı bulunur.² Bu yüzden aklî ilimler şeklinde tabir edilen felsefe, onun temel metinlerini verdiği alan olmuştur. Dolayısıyla onun diğer düşünce geleneklerine bakışının bu yönde olması oldukça normaldir ki öyle de olmuştur. Gerek kendisinden önce gerekse kendisinden sonraki filozoflardan hiçbiri, hem felsefe hem de din konusunda onun kadar ne teoriler üretmiş ne de bunu onun kadar özgün bir şekilde sistemleştirmiştir.

1 Yaşar Aydın, "Fârâbî'nin Tanrı Görüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler," Felsefe Dünyası 16 (1995): 84.

2 Yaşar Aydın, Fârâbî (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 14.

Fârâbî düşüncesi en genel anlamda ele alındığında, her şeyden önce onun hikmet tasavvurunun merkezinde insan kavramı bulunur. Felsefeyi de Fârâbî öncelikle insanın varlık gayesi açısından konumlandırmaya çalışır. Buna göre varlığını maddenin hâkim olduğu ayaltı âlemde kazanan insan, varlığının bekasını sağlamak için nazarî ve amelî anlamda yetkinleşme sürecini tamamlamak zorundadır ki bunun yegâne yolu varlığın hakikatine vakıf olmaktan geçer. Fârâbî sisteminde varlığın tümel hakikatini sağlayan ilk ve en temel yol ise felsefedir. Bu nedenle aklî ilimlere yatkın azınlık söz konusu olduğunda, mutluluk kavramı ile ifade edilen yetkinliği sağlamanın olmazsa olmaz şartı felsefe olmaktadır. Zira teorik bilgi olmaksızın yetkinliği sağlayacak eylemlerin de tahakkuk etmeyeceği açıktır. Bu durumda Fârâbî'nin gerçek mutluluk veya faal akılla ittisal şeklinde de tasvir ettiği mutlak yetkinlik sağlanamayacaktır. Çünkü diğer Meşşâîlerden farklı olarak Fârâbî felsefesinde yetkinliğini tamamlamamış bireylerin ölümden sonraki durumları belirgin değildir. Fârâbî'nin bir ifadesine göre nazarî ve amelî anlamda yetkinliğini tamamlamamış bireylerin nefislerinin bitki ve hayvan nefisleri gibi yok olacağını ifade etmektedir. Bu durumda insanî nefsin cevheriyetini kazanması, buna bağlı olarak ebedî saadeti kazanmasının yegâne yolu, hakikat bilgisi ve bu bilginin gereği olarak eylemlerde bulunmaktır. Dolayısıyla bu sistemde her bir insanî faaliyet, son tahlilde felsefî olması yönüyle anlam kazanır.

Fârâbî düşüncesinde felsefenin sahip olduğu merkezi konum, kendini ilimler tasnifinde de gösterir. İlimler tasnifi, onun genel dünya görüşüyle paralellik arz eden bir yapıya sahiptir. Bağlı olduğu Meşşâî geleneğin hakikat anlayışının gereği olarak Fârâbî sistemindeki tüm ilimler, burhan ve metafizik merkezli olmakla birlikte diğer tüm öğretisi ve ilimlerin bir bütün teşkil ettiği kuşatıcı bir mahiyet arz eder. Fârâbî, bu noktada da Kindî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi Müslüman Meşşâîlerden farklı olarak dinî ilimleri de söz konusu ilimlerin, dolayısıyla bir bütün olarak felsefenin bir parçası olarak görür.³ Nitekim İslam Meşşâîlerinin ilki olarak kabul edilen Kindî, kendisine ait özgün ilimler tasnifinde aklî ilimler ile dinî ilimler arasında keskin bir ayırım yapmıştır.⁴ Yine İslam Meşşâîliğinin zirvesi sayılan İbn Sînâ ise ilimler tasnifine ayırdığı makalesinde dinî ilimlere yer vermeyerek onun ayrı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini zımnen ifade etmiş gibi görünmektedir.⁵ İbn Rüşd ise hem mahiyet hem de yöntem itibarıyla felsefî

3 Fârâbî, İhsau'l-Ulum, çev. Ahmet Arslan. (İstanbul: Divan Kitap, 2014), 101; Fârâbî, Kitab'ul-Mille, çev. Yaşar Aydın. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 26.

4 Mahmut Kaya, Kindî, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 28.

5 İbn Sina, "Fî Aksami'l-Ulûmi'l Akliyye," Tis'u Resâil içinde, (Kahire: 1908), 104-118.

Felsefe-Din Problemlerinin Sebepleri Üzerine Fârâbî'nin Mille Kavramı Açısından Düşünmek ve dinî ilimlerin bağımsız alanlar olduğunu düşünmektedir.⁶ Fârâbî'nin bu konuda takındığı tavır yukarıda ifade edildiği gibi daha temel ve bütünlüklüdür. Ancak ifade etmek gerekir ki bu bütünlüklü yapının ana omurgasını aklî ilimler oluştururken dinî ilimler aklî ilimler içerisinde anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla Fârâbî'nin hakikat paradigmasında felsefenin mutlak belirleyici bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.⁷ Fârâbî'nin din anlayışını da söz konusu hakikat paradigmasını göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmak bizi daha sağlıklı sonuçlara götürmesi açısından gereklidir.

Fârâbî'nin Din Anlayışı ve Kitâbu'l-Mille

Çalışmamızın da temel metni olan Fârâbî'nin "*Kitab'ul-mille*" adlı eseri için, İslam dünyasında mahiyeti itibariyle din konusuna tahsis edilmiş başlı başına ilk metindir demek yanlış olmaz. Zira İslam dünyasında o güne kadar dinler hakkında veya dinî olarak nitelenebilecek sayısız eser yazılmış olmasına rağmen Fârâbî gibi belirli bir dini merkeze almadan din kavramının ontolojisine hasredilmiş bir eser yoktur. Onun din konusunu ele alışı, kavramsallaştırması ve konumlandırışını bu eserde takip etmek mümkündür. Fârâbî bu eserde öncelikle "mille" kavramını kullanarak dinin en genel anlamda tanımını yapmaktadır.⁸ Daha sonra herhangi bir dini esas almadan erdemli din ve diğer dinler arasında ayrıma giden Fârâbî, son olarak dinin felsefe ve diğer ilimler arasındaki konumunu belirginleştirmeye çalışır.

Yukarıda ifade edildiği gibi Fârâbî, diğer Meşşâîlere kıyasla dinin varlık gayesi ve mahiyeti ile ilgili teorisinde oldukça nettir. Ona göre din, felsefenin liderlik ettiği hakikat yolculuğunun bir parçası olması yönüyle anlamını kazanmaktadır.⁹ Diğer bir ifadeyle din, insan varlığının kısaca maddîlikten kurtularak metafizik âlemlerle kurduğu ilişki sonucunda soyutlaşması ve bu şekilde nefsin cevheriyetini kazanması şeklinde özetlenebilecek yetkinleşme sürecinin toplumsal ayağını temsil eder. Dolayısıyla dinî öğretiler bütününe meydana getiren tüm yargılar, felsefenin tümel hükümlerini esas almasıyla hakikatini temellendirebilir. Nitekim Fârâbî dinleri de felsefede olduğu gibi erdemli-erdemsiz veya gerçek-sahte şeklinde birbirinden ayırır. Bunu yaparken gerçek felsefeyi esas almış olmayı bir ölçüt olarak kullanır. Buna göre gerçek din, gerçek felsefeye tabi olduğu sürece mümkün hale

6 Bkz: İbn Rüşd, Faslul-Makal el-Keşfan minhaci'l-edille, çev. Süleyman Uludağ. (Bursa: Dergah Yayınları, 2012)

7 Fârâbî, Kitâbu'l-Mille, 26.

8 Fârâbî, Kitâbu'l-Mille, 16.

9 Aydın, Fârâbî, 159.

gelir. Kelam ve fıkıh gibi dini ilimler ise öncelik açısından dinden sonra gelirler ve onlar da bu anlamda dine tabidirler.¹⁰

Fârâbî düşüncesinde din, en genel anlamıyla burhan yoluyla elde edilen birtakım tümel hakikatlerin kayıt altına alınmış, sınırlandırılmış ve bazen sembolleştirilmiş formundan ibarettir. Ancak burhanî olarak elde edilen bilgi ile vahiy bilgisi, hakikat olmaları itibariyle mahiyetleri açısından farklılaşmazlar. Onları birbirinden ayıran temel husus, her iki ifade biçiminin muhatap kitlesinin farklı olmasından ileri gelir. Bu nedenle felsefe ve din, aynı kaynaktan gelen tek bir hakikatin farklı tarzlarda ifadesi dışında ayrıılmazlar.¹¹

Fârâbî, felsefe ve din kavramlarını mahiyetleri açısından toplumsal bağlamıyla ele almanın yanında bir de nübüvvet teorisi bağlamında tartışır. Ona göre aynı hakikatin amaç edinildiği erdemli bir toplumda felsefenin kendi şahsında temsil edildiği filozof ile dinin kendi şahsında temsil edildiği peygamber arasında zorunlu bir ilişki vardır. Bunlardan birinin olmadığı toplumda gerçek mutluluğun amaç edinildiği erdemli bir toplum inşası mümkün değildir. Dolayısıyla hem amaç hem de mahiyetleri açısından aynı hakikate bağlı bu iki merciinin birbirine zâtî olarak üstün olması gibi bir durum söz konusu değildir. Konuya buradan bakmak problemi anlamamış olmayı ima eder. Fârâbî'nin konuya baktığı nokta, daha çok bu iki merciinin amelî düzlemde temsil ettikleri konumların zorunluluğu ve bu yönüyle hakikate ulaşma noktasında farklı zihinsel kapasitelere sahip insanları tek bir gayenin amaç edinildiği tek bir topluluğun inşasında bir araya getirme amacına sundukları katkı yönüyledir. Zira toplumun inşa sürecinde filozof ve peygamberin, hatta ideal yönetici tipini temsil eden filozof-peygamberin göz ardı edilemez belirleyiciliği söz konusudur.¹² Bu yüzden Fârâbî, birçok yerde erdemli ilk yöneticinin gerçek mutluluğu amaç edinen erdemli toplumun inşasındaki rolünü vurgular.¹³

Fârâbî'nin ileri sürmüş olduğu bu tür bir din anlayışı, kendisine kadarki süreç baz alındığında ilktir. Bu özgün din teorisi, başta İbn Sînâ olmak üzere kendisinden sonraki filozofları etkilemiştir. Ancak başta İbn Sînâ olmak üzere Fârâbî takipçilerinin hiçbirinde hem amelî felsefe konusunda hem de din konusunda böylesi ayrıntılı izahlar bulunmaz. Bu nedenle problemin klasik kökenlerini ele almak noktasında Fârâbî düşüncesi en doğru seçim olabilir.

10 Fârâbî, Kitab'ul-Hurûf, çev. Ömer Türker. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 70; Fârâbî, Kitab'ul-Mille, 26.

11 Aydınlı, Fârâbî, 167.

12 Fârâbî, Kitab'ul-Mille, 16.

13 Fârâbî, Kitab'ul-Mille, 18.

Fârâbî'nin Mille Kavramı Üzerinden Din ve Felsefe İlişisini Ele Alışı

Fârâbî dini 'Mille' kavramı üzerinden şöyle tanımlar: "*Mille, birtakım şartlarla sınırlandırılmış görüşler (ârâ) ve belirlenmiş davranışlardır (ef'âl) ki onları toplum için onların ilk yöneticisi tasarlayıp vaz'eder. Onların bu görüş ve fiilleri icrasıyla belli bir amaca ulaşmalarını hedefler.*"¹⁴ Görüşler (ârâ) ve davranışlardan (ef'âl) ibaret olan din/mille, birçok konuyu da içermektedir. Bunlar da ya görüşlerin ya da davranışların altında yer almaktadır. Bütün bu hususlarla birlikte ilk yönetici/reis dini erdemli olan ile olmayanlar şeklinde ayırır. Erdemli dindeki görüşler de kendi içinde nazari ve iradi şeylerden meydana gelir.

Nazari Olanlar: (a) Allah Teala'yı nitelendiren şeyler. (b) Ruhaniler (c) Alemin meydana gelişi ve bununla ilgili meseleler. (d) İnsanın oluşumu (e) Nübüvvetin mahiyetinin belirlenmesi (f) Ölüm ve ahiret hayatı başlıklarında ele alınan konulardır.

İradi Olanlar: (a) Peygamberleri, en erdemli hükümdarları, iyi yöneticileri, hakikatin önderlerini nitelendiren şeyler, (b) Cahiliyye halkından geçmişte yönetiminde bulunmuş en alçak hükümdarları, sefih yöneticileri ve sapkın önderleri nitelendiren şeyler. (c) Şimdiki zamanda yaşayan en erdemli hükümdarları, iyi adamları ve hakikatin önderlerini nitelendiren şeyler, iyiye yönelik fiillerle ilgili olarak öncekilerle ortaklaştıkları hususlarla kendilerine has olan hususların anlatımı. Şimdiki zamanda yaşayan sefih yöneticileri, sapkın önderleri ve cahiliyye halkını nitelendiren şeyler, kötülüğe yönelik fiillerle ilgili olarak öncekilerle ortaklaştıkları hususlarla kendilerine has olarak yaptıkları şeylerin ve nefislerinin ahrette dönüp varacağı durumun anlatımı gibi meseleler incelenir.¹⁵

Dinin görüşler yanında diğer konusu olan fiillere gelince ilk sırada Allah'ı öven söz ve fiiller yer alır. Ruhani ve melekleri, geçmiş peygamberleri, en erdemli hükümdarları, en iyi yöneticileri öven sözlerin yanında alçak hükümdarları, sefih yönetici, sapkın önderleri yeren ve onların işlerini kötüleyen fiiller gelir. Dindeki fiillerin bir kısmı da günümüzdeki iyi, erdemli yöneticileri öven söz ve fiillerle bunların zıddını yeren söz ve fiiller oluşturur.¹⁶

Fârâbî'nin din hakkında dikkat çektiği bir diğer konuda dindeki görüşlerin ya hakikat ya da hakikatin misali olmasıdır. Hakikat olan kısmı insanın ilk bilgiler vasıtasıyla veya burhanî bilgiyle ulaştığı kesin bilgidir. Günümüz akademi ve akademi dışındaki çevrelerdeki tartışmaları bu ayırım üze-

14 Fârâbî, Kitab'ul-mille, 43.

15 Fârâbî, Kitab'ul-mille, 20-21.

16 Fârâbî, Kitab'ul-mille, 22.

rinden ele aldığımızda daha çok hakikatin misali üzerinden tartışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Asıl erdemli dinin görüşlerinin hakikat olan kısmı ihmal edilmektedir.

Bu ihmalin ortaya çıkışında kavramlar hakkında araştırma ve düşünmenin çok üzerinde durulmamasından kaynaklanmaktadır. Halbuki düşünce, tefekkür ve felsefe yapı taşı olarak kavramları alır. Konunun daha açık hale gelmesi için mantık ilminde kavramlarla ilgili bazı bilgilerin hatırlanması faydalı olacaktır.

Kavramlar, tanım ve kıyasta farklı görevler üstlenir. Mantık ilminde tasavvur-tasdik ayrımı ile bu konular detaylı bir şekilde incelenir. Üzerinde durmayı düşündüğümüz husus, yüklemli önermeler başlığında karşımıza çıkan *zat-ı mevzu* ile *vasf-ı mevzu* ayrımıdır ki bu felsefi meselelerin anlaşılmasında önemli olduğu kanaatindeyiz. Öncelikle mantık kitaplarında bu iki kavramın tanımları şöyledir: önermede kullanılan konunun/mevzunun fertlerine (misdak/mâsadak) *zat-ı mevzu*; konunun anlamına *unvân- ı mevzu/vasf-ı mevzu* denir.¹⁷ Bu ayrımın temeli, kavramın tümel olmasıyla ilintidir. Tümel kavram hem manaya hem de o anlamın fertlerine delalet etmektedir. Örneğin insan, tümel kavram olma haysiyetiyle Ali, Ahmet, Fatma, Ayşe vb. gibi hem fertleri hem de “hayvan-ı nâtık” anlamını ihtiva eder.

Kavramlarla oluşturulan yüklemli önermede, konu/özne ve yüklem bulunur. Kavramın hem zâtı hem de fertleri içermesi açısından yüklemli önermedeki konu ve yüklem de kavram olması hasebiyle karışıklığa mahal olabilmektedir. Zira konu ve yüklem şeklinde ele alınan kısımların fert ve manayı içermesine göre yüklemi konuya hamlederken yüklem fertlerini mi esas alacağız yoksa manayı mı; aynı şekilde konunun fertleri mi yoksa mana mı esas alınacak soru ve sorunu çıkmaktadır. Önermede yer alan konu ile yüklem ilişkisine filozof ve klasik mantıkçılar konunun fertlerine, yüklemdeki mananın yüklenmesi şeklinde gerçekleştiğini ifade ederler. Örneğin “İnsan ölümlüdür” önermesini ele alırsak, konu olan insanın fertleri olan Ali, Ahmet vd. üzerine yüklemdeki ölümlülük anlamının hamledilmesi ile gerçekleşmektedir. Kısaca önermenin konusunda fertler esas alınırken; yüklemde mana esas alınır.

Kavramlar hakkında verilen bu bilgilerin yaşadığımız problemlerle de yakın ilgisi olduğu görülmektedir. Gerek gündelik meselelere dair konuşmalarda gerekse ilmi tartışmalarda bu ayrıma çok fazla dikkat edilmediğine şahit olmaktayız. Konuşulan meselelerin merkezinde yer alan kavramların *zat-ı mevzu* ile *unvân- ı mevzu* ayrımına önem verilmeden kullanılmaktadır.

17 Kutbuddin Râzî, *Levâmiu'l-esrâr fi şerh-i metâli'l-envâr*, (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası 1303), 129-130; Abdünnâfi İffet Efendi, *Fennü'l mantık 2*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1295), 17-18.

Böyle bir ayrıma gidilmeden meseleler ele alındığında kavramın daha çok fertlerini esas alarak yani *zat-ı mevzusunu* esas alarak çıkarsamalarda bulunulmaktadır. Gündelik dilin kullanım alanlarında bu tarz bir kullanıma gitmenin doğası gereği olduğu aşikardır. Zira insanların kahir ekseriyeti kavramları çok dikkate almadan fikir ifade ederler ki mantık diliyle söylersek bu tarz ifadeler cedel, safsata, hitabet ve şiir formlarından biridir. Mantık ilminde bunlar akıl yürütme sanatları adı altında ele alınır ki bu tarz kıyaslar çoğunlukla başkalarına hitap etmek üzere kullanılır. Çünkü kıyas bir konuşma ve muhatapla sözlü iletişim kurma vasıtası olarak kullanılır. Konuşma veya hitapta bulunma bu anlamda akıl yürütmeye dayalı bütün sanatlarda zorunlu olarak bulunur. Bu sanatlara dair detaylı açıklamalara girmeden kısaca onları ifade etmek gerekirse: cedel, muhataba karşı gerçek bir üstünlük elde etmeyi; sofistیک söylem muhataba karşı her hangi bir üstünlük elde etmeyi, muhatap ve dinleyicileri yanıltmayı; retorik söylem ise muhatapları ikna etmekle beraber onlarda bir ruh sükûneti; şiirsel söylem ise kelimeleri kullanarak şeyleri hayal ve zihinlerde canlandırmayı amaçlar.

İslam Meşşâî filozoflarına göre felsefenin yöntemi olan burhan, diğer kıyasa dayalı sanatlardan ayrılır. Felsefi söylem, kanıtlamaya dayalı/burhanî söylem olarak isimlendirilir. Felsefenin yöntemi olan burhan da amaç, diğer sanatlar gibi başkalarını etkilemek değil, gerçeği öğrenmek ve öğretmektir. Diğer sanatlarda kullanılan kıyas başkalarına bir şeyi ileterek ikna etmeye odaklanır veya insanın kendi içine dönük akıl yürütme olarak yapıldığında zanni neticelere ulaşmak için yapılır.

Kavram ve kıyasa dayalı bilgiler üzerine konumuz olan felsefe-din münasebetine baktığımızda Fârâbî, 'Din' ve 'Mille'yi müteradif sözcükler olarak görür.¹⁸ Dolayısıyla onun 'Mille' hakkında yaptığı tanım ve değerlendirmeler din hakkındaki tanım ve değerlendirmeler anlamına gelecektir. Yukarıda yaptığı tanımı takip ettiğimizde karşımıza birkaç ana kavramın çıktığını görmekteyiz. Bunlar da 'İlk Başkan', 'Toplum', 'Görüşler', 'Davranışlar' ve 'Belli Bir Amaç'tır. 'Mille' ile müteradif olarak değerlendirilen 'Din' sözcüğünün etimolojik yapısındaki özsel karakterin de itaat etme ve boyun eğme olduğu dikkate alındığında barış ve mutluluğa ulaşma amacıyla kurucu başkanın toplum için koymuş olduğu görüş ve fiillere toplumu oluşturan bireylerin yaklaşım tarzının ne olması gerektiği konusunda bir fikir vermektedir. İnsanın bütün bir yaşam tarzının 'görüş' ve 'davranış' iki temel esası üzerine inşa edildiği realitesinden hareket edildiğinde düzenli ve mutlu bir yaşam için Mille'nin kentliler için vazettiği görüş ve davranışların, gerçekliğin belirlenmesinde önemli temel parametreler olduğu görülmektedir.¹⁹

18 Fârâbî, Kitab'ul-mille, 46.

19 Bkz. Gürbüz Deniz, "Din, Felsefe ve Mille," Diyanet İlmî Dergi 52 / 1 (Mart 2016): 65-80.

Fârâbî, düşünce sisteminde ‘İlk Başkan’ı toplumun ilk nedeni gibi görür. Filozofun, pek çok yerde işlevsel açıdan ilk kurucu başkanı, varlığın İlk Nedeni’ne benzettiği bilinmektedir.²⁰ Onun tasarımına göre ilk başkanın vazettiği görüşler (ârâ) ve davranışlar (ef’âl) düzeni çerçevesinde bir araya gelen toplum (cem’) rastgele toplanmış olan bir yığın değil düşünce sistematığı kapsamında nedensellik ilişkisi neticesinde ve belli bir amaç ile bir araya gelen, belli bir sıra düzeni ile şekillenen bilinçli ve amaçlı toplumu ifade eder.

Mutluluğa ulaşabilme kapasitesini en az kent düzeyindeki bir yaşam formunda gören Fârâbî, erdemli ve medenî olma çerçevesini de böylece çizmiş olmaktadır. Zira mutlu olmanın zeminini sağlayabilmek için belli bir nitelik ve nicelik kapasitesine gereksinim olduğunu düşünmektedir. Bu kapasite de kent ve daha büyük oluşumlarda olabilmektedir. Erdemli başkan, erdemli millet ile hem kendisi hem de altındakiler için görünürde değil, gerçek mutluluğun husulünü amaçlar. Bu bakımdan erdemli millet düzeninde amaçlanan bu mutluluk, yalnızca sağlık ve selamet gibi olağan iyilik durumları (hayrât) değil gerçek anlamda (ve ölüm sonrasını da kapsayacak) bir saadet olmalıdır.²¹ Bu bakımdan filozofa göre erdemli ilk başkanın yöneticilik sanatı, vahiy ile ‘makrûn’dur.²² Vahiy destekli erdemli İlk Reis (peygamber), böylece erdemli dini oluşturan görüşleri ve davranışları vahye dayalı olarak ortaya koyduğu için yukarıda belirtilen hakiki mutluluğa ulaştırma konusunda daha etkin ve başarılı olacaktır.

Vahye dayalı olan Mille’nin görüş ve fiilleri, metafizik bir arka plana sahip, hatabî ve iknâî bir eğitim tarzında topluma yansıtıldığından bireyler ve topluluklar nezdinde kolay anlaşılır ve rahat kabul edilebilir bir surette tezahür eder. Böylece kaynak itibariyle bir ilkedden ortaya çıkan Mille, görüş ve fiil birlikteliğiyle epistemolojik tatmin ve psikolojik doyum da sağlayarak toplumda birlik ve beraberliği hedefler. Bu açıdan Mille’nin en önemli yanı, toplumu belli fikirler ve davranışlar etrafında birleştirmesi ve kaynaştırmasıdır. Yukarıda çalışmamızın başlangıcında açıklamaya çalıştığımız rızî nedenlerle ortaya çıkan ihtilaf ve polemiklerin bu açıdan Mille’nin ruhuna aykırı olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Asırlardan beri insanlar arası iletişim ve etkileşim yöntemi olan ‘Cedel’ ve ‘Hatâbe’, Fârâbî açısından Mille’nin görüş ve fiillerinin kentlilere yansıtılmasında oldukça verimli yöntemler olarak değerlendirilmektedir.²³ Zira

20 Fârâbî, Kitabu Ârâi ehli’l-medînet’il-fâdila, Thk. Alber Nasri Nadir. (Beyrut: Dar’ul-meşrik 1986), 121.

21 Fârâbî, Kitab’ul-mille, 16-17.

22 Fârâbî, Kitab’ul-mille, 18-19.

23 Fârâbî, Kitab’ul-mille, 48.

Felsefe-Din Problemlerinin Sebepleri Üzerine Fârâbî'nin Mille Kavramı Açısından Düşünmek
Cedel de Hatâbe de bir kıyas türü olup genelde 'makkûl' ve 'meşhûr' öncüller ile telif edilir. Bu iki yöntemde sorgulama, kritik ve eleştirilere yer olsa da yukarıda değinilen itham, suçlama ve linçe varan aşırı tutumların olmaması gerektiği ortadadır. Bu açıdan felsefe-din problemleri tartışmalarında yukarıda sözü edilen polemiklerin ve aşırı tutumların sistem içi kavramlar olan 'Cedel' ve 'Hatâbe' kapsamında değerlendirilemeyeceği açıktır.

Mille'nin görüş ve fiillerinin topluma tahayyül melekesiyle somutlaştırılarak hatabî ve iknâî bir surette yansıtılmış olması, onun temel ilkelerinin burhanî olmadığını göstermez. Zira sisteme göre Mille'nin temel ilkelerinin, felsefeyle bağlantılı olarak burhanî olduğu belirtilmektedir.²⁴ Bu yaklaşıma göre felsefe ve dinin aynı kaynaktan oluştuğu ancak muhatap farkından dolayı farklı görünümde tezahür ettiği ifade edilmektedir. Bir şeyin anlaşılabilmesi iki şekilde olur. Biri o şeyin mahiyetinin doğrudan akledilmesi, diğeri de bu şeyin misal ve benzetme (muhakat) yoluyla anlaşılmasıdır. Tasavvuru bu iki şekilde oluşan şeyin tasdike yansımada tasavvuruna paralel bir şekilde 'burhan' ve 'ikna' şeklinde gerçekleşir.²⁵

Fârâbî, din-felsefe ilişkisini hakikatin birliği zemininde ele alır. Bu düşüncenin yansımada dini konuları felsefe bağlamında ele alarak bu meseleleri akli bir şekilde temellendirmekten geçmektedir. Günümüz felsefe-din tartışmalarında veya bu konular üzerine tefekkür etmedeki temel sorunlardan biri, felsefenin metafizik ve bilgi teorisine yönelik sistemsel açıklamaları okumak yerine nispeten daha kolay olan yorum ve malumatlar üzerinden yargı verme gelmektedir. Bilmek, filozoflara göre sebepleri bilmekle mümkün olur. Ama günümüzde metafizik ve bilgi konularına dair malumat sahibi olmak diğer tabirle sebepleri değil sonuçlara odaklanıldığı görülmektedir. Dini de içine alan meselelere dair teorik okumaları yapmak kolay olmadığı için malumat üzerinden yargı dağıtmak daha kolay bir seçenek gibi durmaktadır. Lakin anlam çabamızı da imkan alanından çıkararak bir yol olduğu da aşikardır.

Sonuç

Fârâbî'nin genel olarak *Kitabu'l-mille* adlı eseri, daha özel anlamda ise "mille" kavramı üzerinden sunmuş olduğu din anlayışı incelendiği zaman, ayrıca bu din anlayışının akli ilimler ile olan ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda Fârâbî'nin bugün için de geçerli olabilecek birtakım sonuçlara ulaştığı söylenmelidir. Onun mille kavramını özel olarak bir dine veya dînî öğretiyeye hasretmeyip daha kuşatıcı bir anlam bütünlüğüne işaret edecek bi-

24 Fârâbî, *Kitabu'l-mille*, 47.

25 Fârâbî, *Kitabu Tahsil'is-sa'ade*, Thk. Ali Bû Mulcem. (Dâr ve Mektebet'ul-hilâl, 1995), 88; Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi*, (Ankara: Atlas Yayınları 2015), 261.

çimde kullanması dikkate değer hususların başında gelir. O mille kavramını felsefenin temel yöntemi olan burhânî düşüncenin mukabili olarak ifade edilebilecek bir düşünme biçimini çağrıştıracak şekilde kullanır ki bu da dînî ilimlerde kullanılan cedel ve hitabet yöntemine karşılık gelir.

Bu kavramsal ve yöntemsel ayrışmanın temelinde ise gayeleri açısından bir uzlaşma yer alır ki Fârâbî'nin felsefe ve din ilişkisinde hareket noktası olarak belirlediği nokta burasıdır. İşte kanaatimizce felsefe ve din ilişkileri konusunda çatışmacı tavır takınanların kaçırdıkları nokta, Fârâbî'nin mahiyet, kavram ve yöntemleri açısından müstakil izahlarını yaptığı felsefe ve din konularının daha geniş bir teorik sistemde kazandıkları bütünlüktür. Zira Fârâbî'nin asıl sorunu felsefe ve din kavramlarının kendi başına taşıdıkları anlam değil, onların bir hakikat yolculuğu sürecinde insan varlığına sundukları imkânlarla ilgilidir. Dolayısıyla Fârâbî'nin ilk ve en önemli problemi, hakikat ve bu hakikati muhatapı olan bireysel ve toplumsal açıdan insandır.

Fârâbî dinleri de felsefede olduğu gibi erdemli-erdemli veya gerçek-sah-te şeklinde birbirinden ayırır. Felsefe ve din, aynı kaynaktan gelen tek bir hakikatin farklı tarzlarda ifadesi dışında ayrıılmazlar. *Din/mille bir-takım şartlarla sınırlandırılmış görüşler ve belirlenmiş fiillerden* ibaret olması itibariyle felsefe gibi teorik ve pratik kısımları vardır.

İletişim ve etkileşim yöntemi 'Cedel' ve 'Hatâbe', din/milleninin görüş ve fiillerinin insanlara yansıtılmasında oldukça verimli yöntemler olarak değerlendirilmekle birlikte bunun linç, hakaret ve suçlama gibi bir duruma dönüşmemesi gerekir. Bu tarz ifadeler, cedel ve hitabetin öncülleri olan makbul ve meşhur önermeler kapsamında değildirler. Millenin görüş ve fiillerinin topluma tahayyül melekesiyle somutlaştırılarak hatabî ve iknâî bir surette yansıtılması burhanî ispatlara yapılmış temel ilkeleri göz ardı edemez. Aksi takdirde kavramların zemini, teorisinin inşa edildiği anlam bütünlüğünden koparılarak çağdaş dünyanın değerleri üzerinde okunmak durumunda kalacaktır. Bu ise felsefe ve din ilişkileri gibi çok temel bir problemin işaret ettiği asıl sorunların gözden kaçmasına sebep olacaktır.

Günümüz felsefe-din tartışmalarında veya bu konular üzerine tefekkür etmedeki temel sorunlardan biri, felsefenin metafizik ve bilgi teorisine yönelik sistemsel açıklamalar ile bu konuların hakikati üzerine okuma yerine nispeten daha kolay olan yorum ve malumatlar üzerinden yani hakikatlerinin misalleri üzerinden yargı verme gelmektedir. Bilmek, filozoflara göre sebepleri bilmekle mümkün olur. Ama günümüzde metafizik ve bilgi konularına dair malumat sahibi olmak diğer tabirle sebepleri değil sonuçlara odaklanıldığı görülmektedir. Dini de içine alan meselelere dair teorik okumaları yapmak kolay olmadığı için malumat üzerinden yargı dağıtmak daha kolay bir seçenek gibi durmaktadır.

Öz

Günümüz tartışmalarının merkezinde bulunan konulardan biri de dini meselelerdir. İletim ve iletişim mecralarının çeşitlenmesi ve hızlanması nedeniyle gündelik hayatı belirlemede yazılı ve görsel medyanın etkisi göz ardı edilemeyecek noktadır. Yaşanılan bu sürecin insanların hayatının bütünlüğüne sirayet ederek karmaşaya yol açtığı görülmektedir. Bireysel ve toplumsal anlamda yaşanılan hayat ile sahip olunan inanç dünyası arasında çelişkilerin olduğu günümüzde problemlerin çözülmesi bir yana her geçen gün daha da arttığı görülmektedir. Bu durumun temelinde yatan sebepleri Fârâbî'nin Din/mille kavramları hakkında verdiği bilgilerden hareketle düşünmenin, kafa karışıklığını gidereceği kanaatindeyiz. Fârâbî dini erdemli ve cahil dinleri kapsayacak şekilde tümel bir tarzda ele alır. Din-felsefe ilişkisine dair bu tarz bir yaklaşımın dayandığı zemin hakikatin birliği düşüncesidir. Ona göre din "birtakım şartlarla belirlenip sınırlandırılmış birtakım görüşler ve fiillerdir ki onları toplum için onların ilk yöneticisi tasarlar." Bu görüşleri de ya hakikat ya da hakikatin misali olarak açıklar. Bu düşüncenin yansıması dini konuları felsefe bağlamında ele alarak bu meseleleri akli bir şekilde temellendirmekten geçmektedir. Günümüz akademi ve akademi dışındaki çevrelerdeki tartışmaları bu ayırım üzerinden ele aldığımızda daha çok hakikatin misali üzerinden tartışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Asıl erdemli dinin görüşlerinin hakikat olan kısmı ihmal edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Mille, Felsefe, Hakikat, Görüş (Ârâ)

Abstract

On the Causes of the Philosophy-Religion Problems Thinking From Fârâbî's Concept of Mille

One of the issues at the center of today's discussions is religious issues. Due to the diversification and acceleration of transmission and communication channels, the impact of written and visual media in determining daily life cannot be ignored. It is seen that this process has caused confusion by affecting the integrity of people's lives. In today's world, where there are contradictions between the life lived individually and socially and the world of belief, it is seen that the problems are increasing day by day, let alone solving them. We believe that considering the underlying reasons for this situation, based on the information Fârâbî gave about the concepts of Religion/Mille, will clear up the confusion. Al-Farabi deals with religion in a universal way, including virtuous and ignorant religions. The basis of such an approach to the religion-philosophy relationship is the idea of the unity of truth. According to him, religion is "a set of views and actions that are determined and limited by certain conditions, which design them as their first ruler for society." He explains these views as either the truth or the example of the truth. The reflection of this thought is to deal with religious issues in the context of philosophy and to ground these issues in a rational way. When we consider today's debates in academia and non-academic circles over this distinction, it is seen that discussions are carried out more on the example of truth. The true part of the views of the true virtuous religion is neglected.

Keywords: Religion, Mille, Philosophy, Truth, Idea (Ârâ)

Kaynakça

- Abdünnâfî İffet Efendi. Fennü'l mantık 2. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295.
- Aydın, Yaşar. Fârâbî, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Aydın, Yaşar. "Fârâbî'nin Tanrı Görüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Felsefe Dünyası Dergisi 16, 1995.
- Deniz, Gürbüz. "Din, Felsefe ve Mille," Diyanet İlmi Dergi 52/1, 2016.
- Fârâbî. İhsau'l-Ulum, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Divan Kitap, 2014.
- Fârâbî. Kitab'ul-Hurûf, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. Kitab'ul-Mille, çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Fârâbî. Kitabu Ârâi ehli'l-medînet'il-fâdila, thk. Alber Nasri Nadir, Beyrut: Dar'ul-meşrik, 1986.
- Fârâbî. Kitabu Tahsil'is-sa'ade, thk. Ali Bû Mulcem, Dâr ve Mektebet'ul-hilâl, 1995.
- İbn Rüşd. Faslul-Makal el-Keşfan minhaci'l-edille, çev. Süleyman Uludağ. Bursa: Dergah Yayınları, 2012.
- İbn Sina. Fî Aksami'l-Ulûmi'l Akliyye, Tis'u Resâil içinde, Kahire: 1908.
- Kutbuddin, Râzî. Levâmiu'l-esrâr fi şerh-i metâlii'l-envâr, İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1303.
- Kaya, Mahmut. Kindî, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Korkut, Şenol. Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi, Ankara: Atlas Yayınları, 2015.